

برای افزایش سهم در تجارت جهانی صدور کالاهای صنعتی و ارائه خدمات باید گسترش یابد

اشاره:

افزایش سهم ایران در تجارت جهانی از اهداف عمده اقتصادی - بازرگانی دولت محسوب می‌شود. در این راستا دولت و بخش‌های خصوصی و تعاونی، هر یک وظیفه و سهمی به عهده دارند. به عقیده کارشناسان سهم دولت، سیاست‌گذاری و هدایت و نیز ارایه تسهیلات لازم و ایجاد بستر مناسب برای رشد صادرات غیرنفتی است و سهم بخش خصوصی و تعاونی، تلاش در راستای افزایش کیفیت، کاهش قیمت تمام‌شده، بازاریابی هدفمند و سرانجام عقد قراردادهای تجاری مناسب می‌باشد.

با این وجود هنوز در اقتصاد ایران مشکلات ساختاری وجود دارد که مانع از آن می‌شود که دولت و بخش‌های خصوصی و تعاونی بتوانند به وظایف خود به‌خوبی عمل و به اهداف خود دسترسی پیدا کنند. شناسایی این موانع و تنگناها، چاره‌اندیشی برای رفع معضلات و ایجاد بستر مناسب برای پیشبرد اهداف اقتصادی - تجاری می‌تواند در افزایش سهم ایران در تجارت جهانی در دو دهه آینده مؤثر واقع شود.

خبرنگار نشریه «بررسی‌های بازرگانی» در گفت‌وگو با آقای دکتر حمید برادران شرکاء رییس دانشکده اقتصاد دانشگاه علامه طباطبائی، تنگناهای موجود برای افزایش سهم ایران در تجارت جهانی را جویا شد.

ایشان در زمینه رژیم تجاری و سرمایه‌گذاری خارجی در ایران نیز مطالعات وسیعی انجام داده است.

تحولات این جوامع ابتدا بر پایه سیستم فرهنگی بوده است، سپس تحولات در سیستم اجتماعی و پس از آن در سیستم‌های سیاسی و در نهایت اقتصادی به‌تدریج پیوست.

اصولاً مجموعه اجزاء مرتبط هدف‌دار را سیستم می‌گویند و سیستم دارای اهداف و اجزاء می‌باشد و روابط بین اجزاء براساس اهداف است. پس ابتدا باید

اقتصادی، نظام سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، قضایی و... وجود دارند.

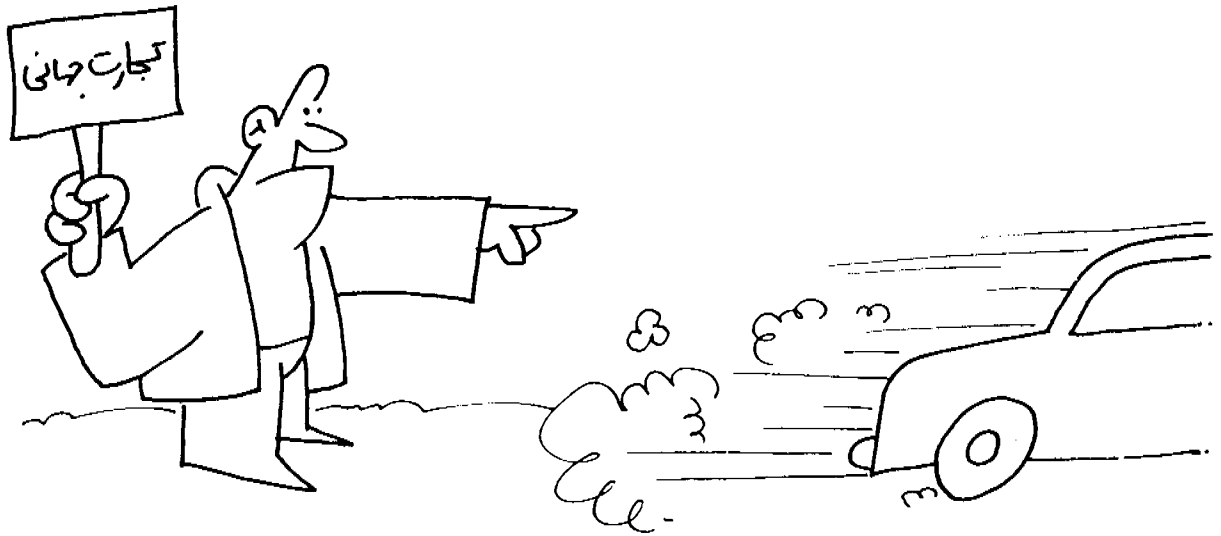
اگر بخواهیم با اقتصاد برخورد سیستمی داشته باشیم، ابتدا باید در ارتباط با زیرسیستم‌های دیگری چون زیرسیستم‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به مسأله توجه کرد.

برای مثال اگر روند توسعه در غرب مورد بررسی قرار گیرد، مشاهده می‌شود

■ سهم تجارت ایران در اقتصاد جهانی را چگونه ارزیابی می‌کنید؟

□ همان‌طور که آمارها نشان می‌دهد، این سهم بسیار پایین است و حتی از سهم جمعیتی ایران نسبت به جهان به مراتب کمتر است.

اصولاً اقتصاد یک نظام است که به معنای اخص زیربخشی از مجموعه جامعه و یا کشور می‌باشد. در کنار نظام

اهداف سیستم اقتصادی کشور را مشخص کرد، سپس باید دید اجزاء موجود در سیستم با توجه به اهداف، چگونه با یکدیگر مرتبط باشند. این امر باید هر چه زودتر در کشور انجام شود.

اگر با سیستم این چنین برخورد شود، زمانی که از تجارت سخن به میان می‌آید، تجارت جزئی از این سیستم به شمار می‌رود. وقتی تجارت مورد بررسی قرار می‌گیرد، در این بررسی نمی‌توان از بخش‌ها و اجزاء دیگر سیستم اقتصادی غافل بود.

به نظر من اگر بخواهیم در بخش تجارت موفق شویم، یکی از اهداف کلی اقتصاد باید آن باشد که اقتصاد کشور برون‌نگر باشد و برای افزایش سهم ایران در تجارت جهانی باید یک سیاست برون‌نگر برای اقتصاد کشور تدوین شود و این سیاست کلی به صورت یک راهنما خواهد بود، برای دیگر سیاست‌هایی که باید مدون شود. در این رهگذر با توجه به تجربه کشورهای موفق جهان در امر تجارت باید کمیته‌ای به نام کمیته اقتصادی تشکیل شود.

اعضاء این کمیته باید سیاست‌گزاران

اقتصادی کشور باشند. در درون کمیته باید تصمیمات جامع اتخاذ شود و اعضاء اجرای سیاست‌های اتخاذ شده را تضمین کنند. به دیگر سخن، این کمیته باید متولی مسایل اقتصادی کشور باشد که تجارت نیز جزئی از آن است. نبودن چنین کمیته‌ای در کشور باعث بروز آثاری از جمله تعدد مراکز تصمیم‌گیری، پراکنده بودن سیاست‌ها، تصویب مقررات بازدارنده و غیرمنسجم شده است.

ضرورت وجود چنین کمیته‌ای این است که با توجه به تعیین شرایط، تصمیمات مناسب اتخاذ می‌کند. البته این موضوع با مسأله ثبات در تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌گذاری‌ها متفاوت است. برخی فکر می‌کنند ثبات در تصمیم‌گیری‌ها یعنی اینکه تصمیمات ثابت بماند و برای مدتی طولانی تغییر نکند. در صورتی که ثبات در سیاست‌گذاری این است که روند تصمیمات به نوعی باشد که بهبود را به دنبال آورد و بازدارنده نباشد.

■ آثار مثبت افزایش سهم تجارت ایران در اقتصاد جهان چیست؟

□ ۱- مطالعات نشان می‌دهد وقتی صادرات افزایش یابد، اثرات فزاینده‌ای

در تولید کشور به وجود می‌آید و رشد اقتصادی را فراهم می‌آورد. اصولاً صادرات صنعتی و خدماتی بیشترین اثر را در تولید کشور دارند.

۲- افزایش صادرات بر اشتغال در کشور اثر دارد. با افزایش صادرات، فرصت‌های اشتغال به وجود می‌آید. در این زمینه بخش‌های کشاورزی و سستی بیشترین اثر اشتغال‌زایی را در کشور دارند و پس از آن بخش صنعت و خدمات می‌باشد.

۳- افزایش صادرات، میزان مالیات‌های دریافتی دولت را افزایش می‌دهد و از این طریق بودجه دولت متعادل می‌شود.

۴- افزایش صادرات نه تنها باعث افزایش سطح قیمت‌های داخلی نمی‌شود، بلکه آن را کاهش می‌دهد. زیرا برای صدور یک کالا باید قیمت و کیفیت آن در صحنه تجارت جهانی قابل رقابت باشد و کالاهایی از این امر پیروی می‌کنند که دارای مزیت‌های نسبی باشند.

ذکر این نکته حایز اهمیت است که ورود کالاهای خارجی که از محل ارز حاصل از صادرات می‌باشد، قیمت این

نوع کالاها را در کشور کاهش می‌دهد. پس افزایش صادرات، کاهش قیمت‌ها را به دنبال دارد.

برای افزایش صادرات باید سیاست‌های ارزی و پولی مناسب داشت و این تناسب را اوضاع و احوال داخلی و بین‌المللی

تعیین می‌کند. تحقیقات نشان می‌دهد ارتباط بین متغیرهای اقتصادی، به صورت متقابل می‌باشد. در نتیجه افزایش صادرات، افزایش تولید را به همراه دارد و در پی آن رشد اقتصادی در جامعه فراهم می‌شود.

مواردی که ذکر شد، تمام دغدغه‌های خاطر جناب آقای رییس‌جمهور در سطح ساماندهی اقتصادی بوده است که ملاحظه می‌شود اگر با افزایش صادرات، سهم کشور در تجارت جهانی افزایش یابد، این آثار مثبت به دست می‌آید.

■ آیا با عضویت در سازمان‌های جهانی می‌توان سهمی از مجموعه منسجم تجارت جهانی را کسب نمود؟

□ به نظر من اگر قرار باشد سهمی از مجموعه منسجم تجارت جهانی را کسب کرد و با بیش از ۷۰ تا ۸۰ کشور جهان و بیش از چند صد هزار شرکت به رقابت پرداخت، باید ابزارهایی وجود داشته باشد. این ابزار، ورود به سازمان‌های جهانی است. البته برای اینکه بتوان آثار منفی ورود به این تشکیلات را حتی‌المقدور کاهش داد، باید بررسی‌های دقیقی صورت گیرد.

توصیه اقتصاددانان ایران این است که باید ابتدا در پیمان‌های اقتصادی منطقه‌ای عضویت داشت تا آثار منفی عضویت در سازمان جهانی تجارت (WTO) کاهش یابد. به نظر من نیز با توجه به پیچیدگی‌هایی که هر روز در بازار جهانی شاهد هستیم، این ضرورت وجود دارد که در چنین سازمان‌هایی وارد شویم. البته ورود به این نهادها نیاز به مطالعه و

کارهای کارشناسی دارد و باید متخصصانی که در این زمینه‌ها آموزش

○ صادرات کالاهای صنعتی و خدمات، بیشترین تأثیر را در رشد تولید، اشتغال، افزایش درآمدهای مالیاتی دولت، کاهش قیمت‌ها در بازار داخلی و... دارد.

دیدها را به کار گرفت.

به نظر من برای ورود به سازمان جهانی تجارت باید در دو بعد مطالعه کرد:

۱- مطالعه اینکه آثار مثبت و منفی ورود به سازمان جهانی تجارت چیست؟

۲- آثار مثبت و منفی وارد شدن به این سازمان چیست؟

این مثال ضروری است که در بحث صادرات پسته که شاید حدود ۶۰۰۰ میلیون دلار ارز به ارمغان آورد، اگر ایران عضو یک سازمان بین‌المللی بود، به یقین کشورهای غربی نمی‌توانستند چنین بازی‌هایی را سرپسته ایران در بیاورند.

■ به نظر شما مهم‌ترین عاملی که می‌تواند سهم ایران در بازارهای جهانی را افزایش دهد، چیست؟

□ به نظر من شاید مهم‌ترین مسأله‌ای که باید به آن توجه شود، وجود یک اراده سیاسی قوی برای ایجاد چنین ساماندهی در اقتصاد کشور و از جمله افزایش سهم کشور در تجارت جهانی است.

تجربه کشورهای آسیای میانه نیز نشان می‌دهد برای اینکه این کشورها بتوانند در صحنه تجارت جهانی موفق شوند، اراده سیاسی جامعه به سمت یک چنین سیستم‌هایی پیش رفته است، وفاق ملی به وجود آمده و مردم نیز به دولت اطمینان و اعتماد کرده‌اند و با آن همکاری و مشارکت نموده‌اند و توانسته‌اند یک حرکت سریعی به سمت جلو در بازارهای جهانی داشته باشند. در ایران تجربه این کشورها باید مورد ارزیابی و استفاده قرار گیرد و به آن بها داده شود.

به نظر من همان‌طور که آقای

رییس‌جمهور فرمودند، این اقتصاد مریض نیاز به یک حرکت بسیار فزاینده و جامع دولت و مردم دارد تا از این حالت مریضی خارج شود. اما دو یا سه مصوبه یا تصمیم در جلسات نمی‌تواند این مریضی را درمان کند. این اقتصاد مریض، ابتدا باید سالم شود، سپس برای آن

برنامه‌ریزی شود. ولی امروزه مشاهده می‌شود برنامه‌ریزی‌ها در کشور برای اقتصاد سالم صورت می‌گیرد، آنگاه مشاهده می‌شود که به اهداف برنامه دسترسی پیدا نمی‌شود و در خاتمه می‌گویند برنامه غلط بوده است.

ایران در سال جاری پنجاهمین سال برنامه‌ریزی را برگزار می‌کند. چرا پس از پنجاه سال برنامه‌ریزی، اقتصاد کشور باید چنین مشکلات ساختاری داشته باشد؟ به نظر من علت این است که به مشکلات اساسی اقتصادی کشور توجه نشده است.

■ آیا برای افزایش سهم ایران در اقتصاد و تجارت جهانی می‌توان کشورهای موفق در این زمینه را الگو قرار داد؟

□ به نظر من امکان الگوگیری وجود دارد. البته برخی افراد خیال می‌کنند الگوگیری یعنی اینکه دقیقاً برنامه‌های برخی کشورها را در ایران پیاده کرد. در صورتی که این امر به‌طور طبیعی امکان‌پذیر نیست. زیرا شرایط اقتصادی، اجتماعی، اقلیمی، فرهنگی، سیاسی، نظامی و منطقه‌ای ایران با دیگر کشورها متفاوت است.

اصل بومی کردن از اینجا ناشی می‌شود که باید تجربه موفق کشورها را در ایران با توجه به امکانات آن بومی کنیم.

از آنجا که کشورهای جنوب شرقی آسیا با ایران مشترکات زیادی دارند، می‌توان از نکات مثبت الگوهای آنها استفاده کرد. البته بحران اخیر این کشورها اکثر اریشه مالی دارد و باید از این مشکلات اجتناب کرد.

صادرات کالاهای صنعتی باید تشریفات اداری موجود از بین برود و به سوی تسهیلات تجاری گام برداشت. در ایران هنوز به تسهیلات تجاری اهمیت داده نمی‌شود، به طوری که به گفته مسؤلان برای صدور یا ورود یک کالا باید ۲۴ تا ۲۵ مرحله پراکنده را گذرانند. در صورتی که در کشورهای صنعتی پیشرفته، مراحل صدور همواره به دنبال یکدیگر قرار دارند و کالا از یک نقطه تولید و پس از انجام تشریفات اداری، صادر می‌شود.

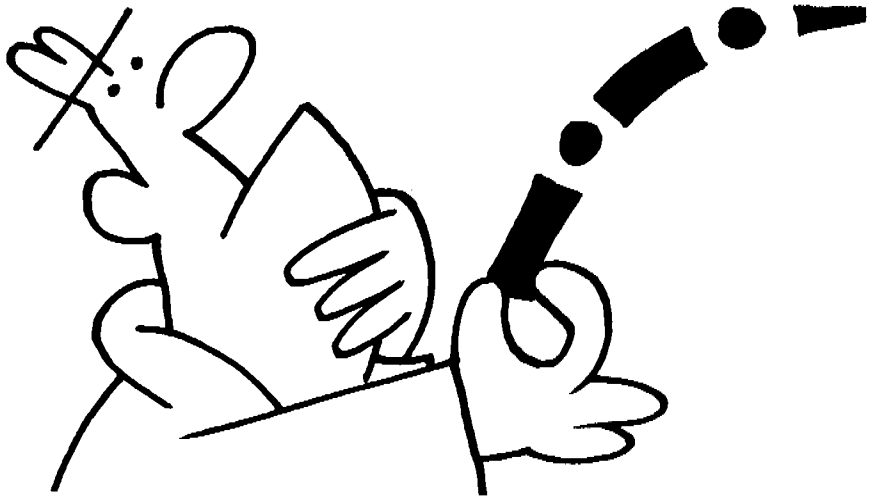
در ایران نیز مانند کشورهای صنعتی اصولاً باید تولیدکنندگان به نوعی صادرکننده نیز باشند و یا حداقل بخشی از درآمد صادراتی را به جهت ورود کالاهای واسطه‌ای و سرمایه‌ای به دست آورند. زیرا ورود این نوع کالاها صرف تولید در کشور می‌شود. به دیگر سخن به دلیل آنکه ورود کالاهای سرمایه‌ای و واسطه‌ای از سوی تولیدکنندگان اشتغال ایجاد می‌کند و باعث درآمدهای مالیاتی برای دولت می‌شود و به جهت آثار درآمدی آن برای کشور، باید نگاه جدیدی به درآمدهای صادراتی کرد.

برای افزایش سهم ایران در تجارت جهانی باید صادرکنندگان تشویق‌های دولتی و مالیاتی شوند و برای آنان معافیت‌های مالیاتی در نظر گرفت و تسهیلاتی را برای یک صادرکننده از جمله معافیت‌های گمرکی در نظر گرفت.

در یک جمع‌بندی می‌توان گفت زیرساخت‌های تجاری هم‌اینک جوابگوی افزایش سهم صادرات ایران در بازارهای جهانی نمی‌باشد، ولی به زمینه ایجاد سرمایه‌های تولیدی باید توجه کرد، تسهیلات تجاری را ایجاد کرد و مقررات و قوانین مترتب بر تجارت را باید به سوی بهینه‌سازی تغییر داد. البته در این زمینه باید تجربه کشورهای موفق را در نظر داشت.

■ برای افزایش سهم تجارت ایران آیا باید در بازارهای هدف فعال بود یا باید بازارهای نورا تجربه کرد؟

□ به نظر من این دو موضوع را باید به

می‌تواند جوابگوی افزایش سهم ایران در صحنه اقتصاد جهانی باشد؟

□ اگر روی کالاهایی که در سطح جهان مبادله می‌شود، یک بررسی دقیق صورت گیرد، مشاهده می‌شود اکثر این کالاها جزو کالاهای صنعتی هستند. امروزه در کنار صنعت، بخش خدمات نیز در حال گسترش است.

در آمارها آمده بود که سهم تجارت خدمات در جهان بیش از ۱۰۰۰ میلیارد دلار در سال ۹۷ بوده است. در نتیجه ساختار تجارت کالا و خدمات در سطح جهان به سمت کالاهای صنعتی و خدماتی در حال پیشرفت است.

اگر ایران نیز بخواهد سهم تجاری خود را در بازارهای جهانی افزایش دهد، باید به سمت تولید و صدور کالاهای صنعتی و خدمات پیش رود. البته این حرف به معنای آن نیست که صدور کالاهای سنتی و کشاورزی را کنار گذاشت، تا جایی که ممکن است باید این کالاها را نیز صادر کرد. اما موضوع پسته نشان داد تجارت کالاهای کشاورزی و سنتی بسیار شکننده است.

صادرات محصولات معدنی نیز به دلیل آنکه اکثر آنها دارای ارزش افزوده بالایی نیستند، زیاد نباید مورد توجه باشد. البته اگر بتوان با ایجاد ارزش افزوده، صادرات این گونه کالاها را افزایش داد، مقرون به صرفه خواهد بود.

کالاهای صنعتی اصولاً «فن‌آوری‌بر» و «سرمایه‌بر» است. در زمینه تولید و

ایران هم‌اینک در وضعیت ۳۰ سال پیش کره جنوبی است. دولت کره جنوبی در ۳۰ سال قبل نقش عمده‌ای در بسترسازی اقتصادی، سیاست‌گذاری، سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی و تولیدی داشت. دولت ایران نیز باید این نقش را به عهده بگیرد، ولی در طولانی مدت بسیاری از مسؤولیت‌هایی را که به عهده‌اش گذاشته شده است، رها کند.

اگر صحبت از روندهای درازمدت می‌شود، باید رهایی دولت از مشکلات، اعمال تصدی‌های مختلف در یک برنامه ۱۰ ساله تنظیم شود و هر سال ۱۰ درصد از این مشکلات حل شود.

البته نباید از فرصت‌های از دست‌رفته پس از ۲۰ سال که از پیروزی انقلاب اسلامی گذشته است، افسوس خورد. از هم‌اکنون می‌توان یک برنامه ۲۰ ساله تنظیم کرد و در طول ۲۰ سال مشکلات را حل کرد. برای حل مشکلات باید برنامه‌ریزی تدریجی تنظیم شود و نظامات، سازمان‌ها، مقررات و قوانین آن به تدریج تنظیم شود تا جامعه بتواند خود را با شرایط جدید وفق دهد و در یک بستر آرام، تحولات به تدریج صورت گیرد.

کره جنوبی، تایوان، سنگاپور و هنگ‌کنگ، کشورهایی هستند که با توجه به شرایط کشور می‌توان از تجربیات مفید آنان برای دستیابی به بازارهای جهانی استفاده کرد.

■ آیا زیرساخت تجارت ایران

موازات هم تجربه کرد. این دو با یکدیگر مغایرت ندارند. باید همزمان اقدامات گشودن بازارها را به موازات یکدیگر انجام داد. امروزه پیدا کردن مشتری برای کالاهای صادراتی هر کشوری، کار بسیار مشکلی است.

چنانچه بخواهیم به جمع صادرکنندگان بپیوندیم، باید سیاست برون‌نگر داشته باشیم و کالاهایمان از نظر قیمت و کیفیت در سطح جهان مشتری پیدا کند. این مشتری می‌تواند در هر نقطه‌ای از جهان باشد. در این زمینه باید گفت: چنانچه کالاهای ایرانی به بازارهای هدف که بازارهای بزرگ‌تری نسبت به بازار یک کشور هستند، صادر شود، طبیعتاً خیلی بهتر است.

آسیای مرکزی یکی از بهترین بازارهای کالاهای ایرانی است. پس از فروپاشی شوروی سابق، ایران نخستین کشوری بود که در این بازارها نفوذ کرد. اما ترکیه با یک حرکت حساب‌شده وارد این بازارها شد و رقیب ایران گردید. حتی اروپا و آمریکا نیز از آن سوی جهان به این بازارها نفوذ کردند و در یک مقطع توانستند جای کالاهای ایرانی را بگیرند. اما خوشبختانه ایران به دلیل مشترکات فرهنگی، این فرصت را دارد که بتواند در صدور کالا و خدمات در این بازارها موفق باشد.

تحقیقات انجام شده نشان می‌دهد ایران می‌تواند در رشته‌های بیمه، حمل‌ونقل و بانكداری در بازارهای کشورهای عضو سازمان همکاری اقتصادی (اكو) و آسیای میانه به‌خوبی موفق باشد.

بخش خصوصی در افزایش سهم تجارت ایران در بازارهای جهانی چه میزان می‌تواند نقش داشته باشد؟

تجربه کشورها نشان داده است که بخش خصوصی می‌تواند در افزایش سهم کشور در تجارت جهانی مشارکت کند، ولی متولی آن باید دولت باشد. البته هر زمان که بنا باشد یک کالای عمومی تولید شود، متولی آن باید دولت باشد ولی

هزینه‌ها باید توسط مردم و بخش خصوصی تأمین شود.

سازمان جترو در ژاپن بهترین مثال در این زمینه است. این سازمان توسط دولت ایجاد شده ولی هزینه‌های آن توسط بخش خصوصی تأمین می‌شود. استفاده آن را نیز بخش خصوصی می‌برد.

به نظر شما اطلاع‌رسانی بازرگانی تا چه میزان در پیشبرد هدف افزایش سهم تجارت ایران در بازارهای جهانی مؤثر است؟

البته یقین اطلاع‌رسانی تجاری در افزایش این سهم مؤثر است. اطلاع از مشتری، نیازهای مشتری، وجود بازار، میزان تقاضا برای کالا، قیمت کالا و میزان صادرات و واردات آن کالا در سطح جهان جزو اطلاعاتی است که یک تاجر باید داشته شود.

البته با پیشرفت‌های رایانه‌ای در سطح جهان و وجود بنگاه‌های تولید اطلاعات با هزینه‌های مناسب می‌توان به این تسهیلات دسترسی پیدا کرد. امروزه در سطح جهان رشته جدیدی به نام «اقتصاد اطلاعات» به‌وجود آمده و محبوبیت زیادی پیدا کرده است. اصولاً امروزه اطلاعات قیمت دارد. در بازار بورس اگر اطلاعات وجود نداشته باشد، معاملات دچار مشکل خواهد شد. کسانی که به اطلاعات بورس دسترسی دارند، سودهای کلانی می‌برند. تاجر ایرانی نیز باید به اطلاعات تجاری دسترسی داشته باشند، ولی دولت باید تسهیلات لازم در این زمینه را فراهم آورد و در اختیار افراد قرار دهد و آنان را در هزینه‌ها سهیم کند.

آیا استاندارد کالاها در افزایش سهم ایران در تجارت جهانی تأثیرگذار هستند؟

وقتی بحث کیفیت یک کالا در جامعه مطرح می‌شود، به‌دنبال آن استانداردها عیان می‌شود. استانداردها امروزه در جهان یک حالت تحمیلی پیدا کرده‌اند. یکی از وظایف گمرکات کشورهای پیشرفته در امر تجارت آن است که اگر کالایی خارج از استاندارد آن کشور

باشد، اجازه ورود به آن داده نمی‌شود. در ایران متأسفانه در برخی مواقع بدون توجه به استاندارد کشور واردکننده کالا، اجناس را تا بنادر آن کشورها برده‌ایم. سپس از ورود کالای بدون استاندارد ایرانی ممانعت شده و صادرکننده به اجبار کالای خود را برگردانده است. بهتر است استانداردهای کشورهای خریدار کالاهای ایرانی قبلاً توسط صادرکنندگان مطالعه شود، سپس موارد آن رعایت شود و آنگاه کالای مطابق با استاندارد کشور خریدار ارسال گردد.

تجارت نوین نشان می‌دهد، حتی برخی کشورها که به امر صادرات می‌پردازند، افرادی را به هزینه خود از کشور خریدار کالا دعوت می‌کنند، آنها جنس صادره را کنترل می‌کنند و با زدن مهر بازرسی جنس صادر می‌شود. این عمل بسیار به صرفه‌تر از آن است که کالا صادر شود، سپس چون مطابق با استاندارد کشور خریدار نبود، بازگردانده شود.

به‌طور کلی موضوع کیفیت کالا امروزه در تجارت جهانی امری مهم است. این امر همیشه در کنار قیمت رقابتی جایگاه خاصی در تجارت جهانی دارد. به دلیل رقابتی بودن بازار، چنانچه یک کشور دارای کالاهای بدون استاندارد باشد، کشورهای خریدار خود را ملزم به خرید آن کالا نمی‌بینند.

از نظر سهم کالایی در اقتصاد جهانی چه نوع کالاهایی اولویت دارند؟

کالاهای صنعتی و خدماتی امروز سهم بیشتری در تجارت دنیا دارند. اگر ایران بخواهد سهم بیشتری در بازارهای جهانی داشته باشد، طبیعتاً باید سهم صدور محصولات صنعتی و خدمات را افزایش دهد. اتکاء به سهم کشاورزی به‌عنوان محور صادرات صحیح نیست. البته نه بدین معنا که صادرات کالاهای کشاورزی را به بازارهای جهانی قطع کنیم، اما نمی‌توان صدور کالاهای کشاورزی را پایه قرار داد، اگر بخواهیم صادرات کشور را افزایش دهیم، باید بخش صنعت و خدمات را توسعه داد. □